

EZKONTZA FRAKASATUETAKO TRAPU ZIKINAK, BERTSOTAN

XIX. mendeko lehen herenetik XX. mende erdialdera arte iraun zuen bertsopaperen bizitzak. Askotarikoak ziren, baina maiz errepikatzen zen genero bat: bikotearekin ezkontza hitzartu bai, baina azken uneko arrazoi aldrebesez bat medio bertan behera geratu ostean, bertso jartzaile batengana jotzen zuen sarri ezkongaietako batek, bestearen trapu zikinak lau haizetara zabaltzeko. Gisa horretako hainbat sorta bildu zituen Antonio Zavalak aurten 60 urte betetzen dituen *Ezkontza galdutako bertsoak* liburuan (Auspoa) –gerora izenburu bereko bigarren liburu batean jaso zituen gehiago–. Pello Esnalek eta Joxemari Iriondok eman digute fenomeno haren berri.

 KEPA MATXAIN DANI BLANCO

Bada pasadizo eder bat: Nafarroako lehengusu batzuk ezkontzeko hitz emanda zeuden. Azken unean alargun aberats batek agertu zuen neskarekin ezkontzeko interesa. Neskak berak jakinarazi zion mutilari: “Beste hark ezkondu nahi dik nirekin, baina nik ez diat agure zahar hori hartuko”. Aste batzuen buruan mutilari berriro iritsi zitzaion esamesa, orde. Zer edo zer bazerabiltela biek. Neskarengana joan, eta hark, negarrez, baietz, ezkontza itxi behar izan zuela agurearekin. Mutilak, haserre bizian, Pello Errotarengana jo zuen, bertsoak jartzera. Zabaldutako bertso paperak, eta iritsi zitzaizkion agureari ere. Hura ere sutan azaldu zen Pello Errotarenean: “Merezi al nuen nik bertsoarik? Andregai falta nuenez, hura ‘pretenditu’ besterik ez nian egin!”. Errotariak azaldu zion bere lana besterik ez zuela egin.

Eta agureak: “Orduan jar itzak beste batzuk nire alde!”. Baina Pello Errotak badaezpada mutilarengana jo zuen, zer egin behar ote zuen galdezka. Hark ondo zekien zenbat balio zuen bertsoak jartzeak –bost duro–, eta beste horrenbeste eman zion, ez jartzearen truk. Behin jarritako bertsoak bitan kobratuta, gustura gelditu zen asteasuarra.

Bertso jarrien zati handia osatzen dute bidean gelditutako ezkontzei buruzkoek, eta horietako batzuk argitaratu zituen Antonio Zavalak orain 60 urte *Ezkontza galdutako bertsoak* (Auspoa) liburuan –bigarren bilduma bat ere egin zen gerora, 1999an–. Sarri samar gertatzen zen: bikote baten ezkontza asmoak azken uneko arrazoi aldrebesez batengatik porrot egiten bazuen, ezkongaiak bertsolari batengana jotzen zuen bikote ohiaz gaizki esaka. Hark purrustei bertso-sorta forma eman ondoren, inpre-

tatik pasa eta lau haizetara zabaltzen zizuten. Gehienetan gizonak izaten ziren emakumezkoen aurkako trapu zikinak zabaltzen zituztenak, eta kontrako kasurik baldin bada ere, emakumearen aitaren ekimenez izaten zen gehienetan. Enkarguzko bertsoak izaten ziren, beraz, baina ez beti. Joxemari Iriondok dio askotan bertsolariak eurek jartzen zizkietela bikote ohiei. “Estilo horretako azken bertso sorta, ziur asko, Segundo Etxeberria errezildarrak jarriko zuen. Berak kontatu zidan: andregaiak utzi zuenean hamasei bertso jarri zizkion, baina amak nonbait debekatu egin zion argitaratzea, eta erretiratu egin zituen”. Bertso gehienetan antzeko kontuak leporatzen zaizkie emakumeei: hitza ez betetzea, leiala ez izatea edota diruzalea izatea –bada emaztegaia moja sartu zaiola eta kexaka dabilenik, emaztegaia aitarekin ezkondu delako amorratu denik, edo ezkontzak

porrot egin zezan azpijokoan aritutako auzokideen aurka sumintzen denik ere-. Gizonei buruzkoak nabarmen gutxiago dira, eta gehienak aurrez haiek botako akusazioen erreakzioak, norbere ohorea defendatzeko asmoz eginak.

Pello Esnalen ustez, ezaugarri nagusi batek bihurtzen du liburua zail samarra: "Testuingururik gabeko bertsoak dira eta, gainera, Zavalak propio ezabatu zituen bertsoetatik protagonisten izenak eta bizilekuak, inor ez mintzearren. Oso kezkatuta sumatzen dugu horrekin, eta ez zitzaion arrazoirik falta. Bertsopaper haiek sekulako ondorenak ekarri ohi zituzten, eta ez da harritzekoa min hori berritu nahi ez izana". Iriondori iruditzen zaio Zavalaren hautua ez zela errespetu kontua bakarrik: "Pertsonaien eta herrien izenak ezabatzea salaketak saihesteko modua zen. Gertatu baitzen bertso jarrietan inoren izena aipatu eta

familiak auzitara jotzea". Badaezpada, kontu berezia izan zuen bertsoarik zaharrenak hautatzeko -XIX. mendearen bigarren erdialdekoak dira liburuko lehenengoak-, berrienak gerorako utziz. Hartara, ziurtatu zuen bertsoetan aipatutako inor ez zela bizi.

Baina testuinguru eta erreferentzia faltaz gain, bada besterik: bertsootako euskara ez da ulertterazena. "Bertsoa zenbat eta zaharragoa, euskara orduan eta zailagoa. Agian bati baino gehiagori atzera eragingo dio horrek, baina ohitzea da kontua", dio Esnalek. Bertsolariak ez zuten nahi izaten beren izena paperetan agertzerik eta, beraz, ez dago jakiterik sorta bakoitza norena den. Jakina da puntako bertsolariak behintzat jarduten zutela zeregin horietan: Pello Errotak zilarrezko bost duro kobratzen zituen; Txirritak, beranduagokoa denez, hamar. Eta lan ordainduak bezeroari zi-

legitasuna ematen dionez gero, zenbaitetan moldaketak eskatu ohi zizkieten: ezabatu bertso lerro hau, jarri gogortxoago pasarte hori. Edozer, aurkariaren ospea lohitzeko bazen -norbere sinesgarritasuna galdu gabe, beti ere-.

Izan ziren "eragotzitako bertsoak" ere. Susmo txikiaren aurrean garaiz mugituz gero, noiz edo noiz lortzen zuten ezkongai ohia konbentzitzea bertsoarik ez jartzeko. Alferrik izaten zen gehiengotan, ordea. Argitaratuz gero, beita gosez zebiltzan auzokideek irrikaz irensten zituzten, eta kolpetik zabaltzen ziren. Biktimak hiru aukera izaten zituen, orduan: barrenak lehertu beharrean isilik irautea, liskarraren bere ikuspegia beste bertsolariaren bati kontatzea, edo ezkongai auzitara eramatea. Ondo zigortuak izan omen ziren gizon bat baino gehiago.

Ez dago jakiterik galdutako ezkontzei buruzko zenbat bertso sorta argitaratu

ziren, baina Zavalari kasu eginez gero, beste “dozena erdi” liburu osatzeko adina bai. Errotua behar zuen tradizioak, inondik ere, Asteasuko Joxe Migel Bitorria ‘Anbuerri’-k negoziotarako nitxoa ikusi zuenerako: asmatutako bikoteen arteko hausturak kontaktatzen zituen bertsoetan. Gizonak emakumeari jarritako sorta bat saldu ondoren, emakumeak gizonari erantzuten zioneko beste bat egiten zuen, eta, bukatzeko, berriz ere gizona emakumeari zuzentzen zaion azken bat. “Entrega bidezko nobela erabatekoa, bistan denez”, dio Zavalak. Sorta bakoitza txakur handi bat kobratzen zuela jakinda, irudika daiteke zenbat aberastu zen. Pentsa, hiltzerakoan 13.000 pezeta utzi zituen.

GARAICO KOMUNIKABIDE BAKARRETA KOA

Ezkontza galdutako bertsoak zail dira egungo begiradatik ulertzen, Esnalen ustean: “Lanak ematen ditu sinesteak nola argitaratzen eta zabaltzen ziren horrelako bertsoak, gizon-emakumeen arteko eta familietako trapu zikinak aineratuz. Batzuetan, familia batzuk betiko markatzeraino”. Zavalak argitzen du zerbait liburuko hitzaurrean: herribizitza eta literatura zeharo bat eginda zeuden garaian izan zen halako zerbait posible. Bizitzaren eta literaturaren arteko arrakala zabaldu ahala, pixkanaka desagertu ziren halako praktikak, baita haiek sortutako istiluak, sesioak, gorrotoak eta ezinikusiak ere. Azken batean, bertso paperen fenomeno zabalaren aldaera bat gehiago baizik ez zen hura.

Tentuz ibili behar da bertso paper zaharrak eta berriak zaku berean ez sartzearekin, Esnalek ohartarazi duenez. Izen bera duten arren, bertso paper berriak dira aldizkarietan argitaratzen zirenak –eta direnak–, edo gaur egun sariketetara bidaltzen direnak. Bertso paper zaharrak, aldiz, hasierakoak dira, inprentetan paper solteetan inprimatzen zirenak, gero merkatuetan eta saltzeko. Esan bezala, 100 bat urteko bizitza izan zuten horiek, eta Esnalek dioenez, 1965ean argitaratutako Luis Rezola ‘Tximela’-ren *Perretxikuak* sorta izan daiteke azken bertso paper zaharra. Baina apenas argitaratu ziren azken gerren ondoren.

Irudikatzen ere kosta egiten da garai hartako gizartean bertso paperrek zenbaterainoko pisua zeukaten. Bertsoak jarri zituzten artean daude Xenpelar, Bilintx, Pello Errota, Manuel Antonio

*Irudikatzen ere
kosta egiten da garai
hartako gizartean
bertso paperrek
zenbaterainoko
pisua zeukaten*

Imaz, Udarregi, Pedro Maria Otaño edota Txirrita, batzuetan beren ekimenez, besteetan norbaiten enkarguz –ezkontza galdutakoen kasuan bezala–. Behin sorta inprentatik ateratakoan, bertsoen merkaturatze fasea hasten zen. Zavalak deskribatzen du prozesua: ferietan, merkatuetan, festetan, erromerietan, edonon entzun zitekeen bertso-saltzailearen ahotsa –“eztarri oneko gizona” izan ohi baitzen–. Kale kantoietan jarrira, kantari hasten zen. Entzule pila ederra inguratzen zitzaion zer suma, bertso berriek zer zekarten jakin-minnez. Ahal zuenak berehala erosten zuen bertso papera; ezin zuenak –edo dirua izanagatik irakurtzen ez zekienak– belarriak tenk jartzen zituen, eta ez zen saltzailearengandik urruntzen sail guztia buruz ikasi arte. Etxera asto gainean edo gurdian erretiratzen zirenek erositako bertsoak kantatuz egiten zuten bidea, eta iristerako ia denak buruz ikasita izaten zituzten. Eta han ere

izaten zuten beti norbait bertso eske. Klase guztietako gaiei jartzen zitzaizkien bertsoak: erlijiozkoak –santuen bizitzak, herrietako misioak, Gabon-kantak–, gizarteko gaiak –mutilzaharren zorigaitzak, ezkonduen gorabeherak, kuarteletako bizimodua, arazo sozialak...–, eguneroko gertakizunen ildokoak –berri politikoak, gerratekoak, lapurretak, hilketak, bizilagunen arteko istiluak, ezkontza galdutakoak...–, eta baita kirol-kontuak ere –aizkolari-apustuak, harri-jasotzaileenak, pilota-partidak...–. “Funtsean, egun komunikabideek betetzen duten funtzio berbera zeukaten. Kolore guztiak lantzen zituzten: arrosa, beltza edota horia”, dio Esnalek. Bertso jarriek informatu ez ezik iritzia sortzen zuten; klase guztietako eztabaida politikoak eta pertsonalak haizatzen zituzten; eta, zenbaitetan, erakunde ofizialetako justiziaren kontrapisu funtzioa ere betetzen zuten. Batzuetan narratziora jotzen, besteetan lirikara; tarteka prentsa estilora gerturatuz, tarteka kontakizunera. Esnalek gogoratu du “gaurko komunikabideek hain ondo egin ohi duten buru-janean” ere saiatu zirela bertso paperak, eta ez dela kasualitatea bertso paper gehien Bigarren Gerra Karlistan –1872tik 1876ra– argitaratu izana. Euskaldun gehienengana heltzeko –eta haiek konbentzitzen saiatzeko– bertso papera zen biderik azkarrena alde bietakoentzat. Aldiz, 1936ko gerran oso bestela gertatu zen: ordurako egunkaria eta irratia oso zabaldua zeuden, jende askok zekien gaztelaniaz, eta bertso paperrek lehengo funtzio ideologizatzailea galdu zuten. ●

Auspoa, bilduma eta hemeroteka

Aurten dira 60 urte *Ezkontza galdutako bertsoak* argitaratu zela –bertso zaharrak gaika antolatuta Auspoak atera zuen lehen liburua-. Esnalen ustean, horregatik da aproposa ulertzeko Zavalak zenbaterainoko lana egin zuen liburuz liburu, bertsoen testuinguruak banan-banan berreskuratzen eta berre-raikitzen. “*Karlisten bigarren gerrateko bertsoak* liburuan dioenez, azterketalanak uste baino lan handiagoa eskatzen zion: hasteko, egilearen izenik gabeko bertso-paperak, ahal izanez gero, identifikatu; bakoitza bere testuinguruan kokatu; eta, ondoren, sailkatu”. Azken batean, bildutako bertsoek euren kabuz ez zuten argitzen noizkoak ziren, ez nongo borrokaldiak kontatzen zituzten, ez izendatutako pertsonak nor ziren. Bertso sorta mordoaz zeukan aurrean,

eta hori guztia sailkatzeko historia liburuetara jotzen zuen maiz. Horrela topatzen zuen liburu bakoitzaren hitzaurrea idazteko beharrezko materiala. Plazaratu zituen pilatutako bertso haiek guztiak pixkanaka, baina ez hasieran aurreikusi bezala. 1956ko irailean –Euskaltzaindiaren gerraosteko lehen batzar irekian– jakinarazi zuenez, bertso-paperen bilduma handi bat plazaratzeko asmotan zen, estudio bat lagun zuela. Esnali iruditzen zaio liburu lodikoteren batzuk izango zituela buruan. Aipatu zuenez, 50.000 bat bertso zeuzkan ordurako bilduta, eta laster eskuratuko zituen beste sail eder batzuk. Jesuitek, ordea, ez zuten bilduma hura argitaratzea beren gain hartu nahi izan. “Kukuak oker jo zion”, azaldu du Esnalek, “nahiz eta gaur egundik zuzen jo ziola esan daitekeen. Ironiaz esanda, jesuitek arrazoi, behin behar eta: nola aterako zuten, ba, halako bilduma gordin, lehor eta irentsi-ezina? Bere gain hartu behar izan zuen lan guztia: bere argitalpena sortu, Arantxa arreba baliatu... Eta gure ikuspegitik garrantzikoagoa dena: liburu solteetan banatu behar izan zituen bertso-paper guztiak”. Horre-

la plazaratu zituen 80 obra, horietatik 58 bertsolariak eta horien biografia ardatz hartuta –guztira, biografia handi eta txiki, ehun biografia inguru osatzeraino-. Gainerako 22 obrak, aldiz, gaika antolatut zituen.

Ehun urte horietan –XIX. mendearen lehen herenetik 1936ra arte– zenbat bertso-paper argitaratu ote ziren galdetuta, zalantza egin du Esnalek: “Bost mila? Hamar mila? Gehiago? Ez dakigu. Asko eta asko betiko galduak dira. Baina mordoxka bat badugu salbatua; asko, Antonio Zavalari esker”. “Azken batean”, jarraitu du, “Zavala bertso-paper zaharren munduak liluratu zuen, bertsoak eta bertsolariak bainoago. Auspoaren bidez –bertso-paper zaharren eskutik–, mutil kokkorretako oroitzenak eta bizipenak abiapuntutzat hartu eta urtetan atzera jo zuen, harik eta ehun urte luzeetako historia, giroa, ingurua eta mundua berreraiki arte”. Hain aritu zen bilketa lanean suharki, teorizatzen asirik ez zuela esaten baitzuen behin eta berriro. Baina denbora izanez gero, nondik nora joko ote zukeen Zavalak? “Bere idatzietan, antropologia aipatzen du tarteka. Berak, bestalde, historialaria izan nahi zuen hasieran, eta bere lanetan argi ikusten da historialariaren eskua”. Egun, Donostiako Koldo Mitxelena Kulturunean 2.164 bertso-paper daude, eta horietako 1.638 dira Zavalaren funtsekoak. Artxiboetan begira ibiltzerik ez duenak hor dauka Auspoa literatur bilduma hirukoitza –Zavala hil zenean, 276 obrak osatua–: bertso-paper berriak sartu dira pixkanaka, eta gerora baita kontakizunak, eleberriak eta bestelakoak ere, baina guztiak ere bertso-paper zaharrak biltzen dituzten 80 obrek hauspotuta. Zein da ondare horren balioa? Esnalek garbi dauka: “Auspoa Euskal Herriaren –euskaraz bizi, euskaraz solas eta jolas, euskaraz kantatzen zuen herriaren– 100 urteko barne-historia da –intrahistoria, Unamunorentzat–. Edo, bestela esanda, Euskal Herriaren 100 urteko bizitzaren monumentu linguistiko-literario-historiko-antropologikoa”. Sarean dago edonoren eskura eta, besteren artean, ederki betetzen da hemeroteka funtzioa: toki paregabea da lardaskan aritzeko.

